

Cena 3,95 zł

STAROŻYTNE CYWILIZACJE 49 LIBIJCZYCY *Podróż przez tysiąclecia*

**KRAJ MIĘDZY MORZEM
A PUSTYNIĄ**

NAJDAWNIEJSZE DZIEJE

EGIPSCY SĄSIEDZI

**OD SZESZONKA
DO MASYNISSY**

**OSADY
TROGLODYCKIE**

**POD RZĄDAMI
GREKÓW I RZYMIAN**

**NUMIDYJSKO-
MAURETAŃSKIE
DZIEDZICTWO**

WIERZENIA

JĘZYK I PISMO

Starożytne cywilizacje stanowiły kolebkę, w której zaczęła się kształtować nasza dzisiejsza tożsamość kulturowa. Bez ich poznania nie jesteśmy w stanie odnaleźć swoich korzeni historycznych i w pełni zrozumieć własnej tradycji. Co dwa tygodnie kolejne numery „Starożytnych Cywilizacji” przybliżą Czytelnikom historię życia codziennego, kulturę i sztukę krain i ludów szeroko rozumianej Starożytności.

HISTORIA

KRAJ MIĘDZY MORZEM A PUSTYNIĄ 3

NAJDAWNIEJSZE DZIEJE 4-5

EGIPSCY SĄSIEDZI 6-7

OD SZESZONKA DO MASYNISSY 8-9

OSADY TROGLODYCKIE 10-13

NAUKA I KULTURA

POD RZĄDAMI GREKÓW I RZYMIAN 14-15

**NUMIDYJSKO-MAURETAŃSKIE
DZIEDZICTWO** 16-17

WIERZENIA 18-19

JĘZYK I PISMO 20

CHRONOLOGIA 21

Z następnym numerem segregator gratis!

W następnym zeszycie: Korea

Seria „Starożytne Cywilizacje” obejmie m.in. niżej wymienione tematy - niektórym z nich poświęcimy więcej niż jeden zeszyt:

Armenia
Birna
Chiny
Cypr
Dakowie
Egipt
Eldorado
Etruskowie
Grecja
Hetyci
Hunowie
Iberowie
Indie
Indonezja
Izrael
Japonia
Korea
Mitanni
Nubia
Persowie
Rzym
Scytowie
Tajlandia
Turcy
Twórcy megalitów
Tybet
Wietnam

Złoty Wiek Paleolitu

W serii ukazały się już następujące numery:

1. Egipt I; 2. Rzym I; 3. Arabia I; 4. Egipt II; 5. Majowie; 6. Grecja I; 7. Rzym II; 8. Asyria; 9. Aztekowie; 10. Początki chrześcijaństwa; 11. Sumerowie; 12. Grecja II; 13. Arabia II; 14. Izrael I; 15. Egipt III; 16. Elam; 17. Grecja III; 18. Babilonia; 19. Inkowie; 20. Grecja IV; 21. Celtowie; 22. Dolina Indusu; 23. Rzym III; 24. Słowianie; 25. Grecja V; 26. Germanowie; 27. Indie I; 28. Rzym IV; 29. Syria; 30. Grecja VI; 31. Etiopia; 32. Fenicjanie; 33. Izrael II; 34. Kartagina; 35. Chiny I; 36. Grecja VII; 37. Czarna Afryka; 38. Trakowie; 39. Baltowie; 40. Kambodża; 41. Azja Środkowa I; 42. Olmekowie; 43. Iliria; 44. Persowie I; 45. Nubia I; 46. Azja Środkowa II; 47. Egipt IV; 48. Ameryka Północna; 49. Libijczycy.

Warunki prenumeraty:

Koszt prenumeraty 26 numerów wynosi 70 zł, natomiast 52 numerów - 140 zł. W jednej przesyłce będą wysyłane łącznie 2 numery „Starożytnych Cywilizacji”.

Prenumeratę można zacząć od dowolnego numeru (również od pierwszego).

Prosimy o czytelne zaznaczenie na przelewie tytułu pisma i numeru rozpoczynającego prenumeratę oraz danych prenumeratora.

Blankiet na wpłatę można wydrukować na stronach WWW w Internecie pod adresem: <http://www.amercom.com.pl>

Uwaga: w związku ze zmianą numeru rachunku, wpłaty prosimy kierować na nowy numer konta: Bank Zachodni WBK SA oddział I w Poznaniu 47 10901463 0000000046056434

W sprawie zakupu egzemplarzy archiwalnych prosimy kontaktować się z wydawcą, tel. (061) 85-15-147, e-mail: prenumerata@amercom.com.pl

Wszelkie opinie i uwagi o piśmie prosimy przysyłać na adres: opinie@amercom.com.pl

Na stronie tytułowej: Medalion z wyobrażeniem Posejдона wykonany z pozłacanego srebra, który znaleziono w miejscowości As-Sauma'a, w okolicach Konstantyny (Algieria).

Ilustracje: FontShop, East News, Corel Stock Photo Library, Joanna Orłow, Andrzej Leligdowicz.

ISBN serii: 83-7235-712-9

Wydawca: **Polskie Media Amer.Com SA**
ul. Grochowe Łąki 6, 61-752 Poznań
tel. (0-61) 85-15-147, fax (0-61) 85-60-915
www.amercom.com.pl
prenumerata@amercom.com.pl

Redakcja i skład:
Media Plus sp. z o.o.
ul. Białostocka 24, 03-741 Warszawa
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36
Biuro reklamy:
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36

Redaktor naczelny: Bogusław R. Zagórski
Opracował: Andrzej Leligdowicz
Skład: Jakub Gliński, Krzysztof Surała
Redakcja: Bożena Haluszczyńska, Krzysztof Jaśnio
Natalia Ślósarska

KRAJ POMIĘDZY MORZEM A PUSTYNIĄ

Starożytni Libijczycy to grupa ludów zamieszkujących w Afryce Północnej strefę pomiędzy morzem a pustynią, od granic Egiptu aż po Atlantyk. Byli podzieleni na liczne, niezależne plemiona, które często toczyły wojny między sobą i nigdy nie stworzyły zjednoczonego państwa. Od jednego z nich, Libu lub Rebu, pochodzi nazwa Libii.

W oczach starożytnych

Dwa i pół tysiąca lat temu ojciec historii Herodot pisał: *Od północnego wybrzeża Egiptu do przedgórze Soloeis, skrajnego cypla Libii, kraj ten zamieszkują rozmaite ludy libijskie, o ile nie osiedlili się tam Grecy i Fenicjanie. A dalej w kierunku wnętrza kraju, za zaludnioną okolicą nadmorską, należy Libia do dzikich zwierząt. Ale za tą strefą zwierzęcą jest jedynie piasek, nie ma wody i niczego poza pustynią.*

Herodot dzielił starożytnych Libijczyków na rolników i koczowników. Grupę etniczną zamieszkującą środkowy Maghreb nazwano w Starożytności Numidami, a plemiona żyjące na terenach położonych najdalej na zachód - Maurami.

W świecie klasycznym cała Afryka Północna była znana jako „Libia”. Dalej na południe kontynent uważano za tajemniczy i zagadkowy, niewyczerpane źródło dziwów. Grecy znali tamtejsze ludy, od setek lat bowiem prowadzili z nimi handel i rywalizowali z Fenicjanami o panowanie nad szlakami handlowymi. Kontrolowali wschodnie wybrzeże dzisiejszej Libii, natomiast tereny położone dalej na zachód (dzisiejsza Tunezja, Algieria i Maroko) należały do Fenicjan. Starożytne źródła wśród pierwszych założonych przez nich miast w północnej Afryce obok Kartaginy i Utyki wymieniają miasto Leptis w Trypolitani.

Piramidy lub wieże grobowe w Al-Hatijji w pobliżu Aubari (Fazzan) są bliżej niedatowanymi pozostałościami z okresu przedmuzułmańskiego.

Tajemniczy Garamanci

Grekom kraj ten wydawał się zawsze ogromny, niezmierzony i tajemniczy, tak bardzo różny od ich własnego świata wysp i gór. Opisując libijskie ludy pasterskie,

Herodot wymienia jako ich sąsiadów Etiopów jaskiniowych, którzy *nie mówią też jak inni ludzie, lecz świszczą jak nietoperze*. Być może miał na myśli ludność posługującą się językiem pochodzenia sudańskiego, który charakteryzuje się różnymi wysokościami dźwięków. Na Etiopów mieli według niego polować Garamanci, goniąc za nimi czwórka koni. Mieszkali oni w krainie piaszków w odległości dziesięciu dni marszu od oazy Audzili na Pustyni Libijskiej. Według Herodota: *U Garamantów rodzą się woły, które pasą się w tył. Dzieje się to z tej przyczyny: mają one rogi ku przodowi zakrzywione i dlatego pasą się idąc w tył; naprzód idąc, nie mogą się paść, ponieważ rogi od przodu wbijałyby się w ziemię.*

Skalna osada berberska w dolinie Al-Ghufi w górach Al-Auras (Algieria).

NAJDAWNIEJSZE DZIEJE

Odkryte na kontynencie afrykańskim szczątki hominidów liczą sobie miliony lat. W Afryce Północnej nie natrafiono dotychczas na tak stare znaleziska, ale prymitywne otoczaki kamienne pochodzące z tych terenów są jednymi z najwcześniejszych form narzędzi używanych przez człowieka.

HISTORIA

Malowidło naskalne z Tassoukajou przedstawia dysk słoneczny i bawoły.

Narzędzia i ich twórcy

W Ajn Hanasz koło Satifu (Algieria) odsłonięto powstałe około miliona lat temu warstwy osadowe jeziora wraz ze szczątkami wymarłych zwierząt. Były tam także z grubsza obrobione otoczaki, zwane *pebble tools*, z krawędzią roboczą służącą do cięcia lub skrobania, uzyskiwaną za pomocą kilku odbić. Późniejszą fazę rozwoju reprezentują sferoidy, czyli narzędzia z otoczków powstałe w rezultacie odbicia z całej ich powierzchni odlupków. Należą one do najstarszych wytworów człowieka na obszarze Afryki Północnej.

W pobliżu dzisiejszych oaz badacze natrafiają na liczne pozostałości obozowisk oraz narzędzi, których używali prehistoryczni myśliwi. Zabytki ze starszego paleolitu występują głównie na południu, natomiast w rejonie wybrzeża

i w górach na północy archeologowie odkopali narzędzia sporządzone przez neandertalczyków, którzy - sądząc po inwentarzu przedmiotów - mogli przywędrować tutaj z dzisiejszej Palestyny, oraz przez homo sapiens z młodszego paleolitu. Na stanowisku Hawa Futajh w Cyrenajce (Libia) odkryto zabytki, których wiek datuje się na około 100 000 lat.

W Północnej Afryce badacze wyróżniają fazę epipaleolityczną (od ok. XIII tysiąclecia p.n.e.), której ekonomika

była oparta na myślistwie, rybołówstwie i zbieractwie. Dominowały w niej narzędzia mikrolityczne. Najbardziej znaną kulturą prehistoryczną była kapska - nazwana tak od starożytnej Capsy, dzisiejszej Kafsy w Tunezji. Powstała w epipaleolicie i rozwijała się w okresie neolitu. Ludność tej kultury, która od VIII tysiąclecia p.n.e. rozprzestrzeniła się w całej Afryce Północnej, reprezentowała zupełnie nowy typ antropologiczny, zwany protośródziemnomorskim, o nieco negroidalnych cechach. Później ze wschodnich regionów Morza Śródziemnego, przez południową Italię i Sycylię, przybyły nowe grupy ludności, które osiedliły się w północno-wschodniej części Maghrebu. Ich przedstawiciele mieli smukłe ciała, jasną karnację i byli niewielkiego wzrostu. Przybysze ci dali początek ludności autochtonicznej, o typie zwanym popularnie śródziemnomorskim. Wyparła ona wcześniejszą

Rysunek z epoki kamienia wyobrażający nakrapianego konia, odkryty w jaskini koło wioski Fuwajt, na południowym zachodzie pustynnego Fazzanu.

Grobowiec na pustyni w pobliżu Sirwinutu (Algieria), składający się z tumulusa z dwoma koncentrycznymi kręgami kamiennymi.

ludność kultury kapskiej, częściowo mieszając się z nią. Dało to początek plemionom, których potomkami są dzisiejsi Berberzy.

Megalithy

Około 1500 r. p.n.e. w Północnej Afryce pojawiły się groby megalityczne. Różnorodność typów i elementów używanych do ich budowy wskazuje na liczne wpływy. Skalne groby galeriowe (*hawani*) i megalityczne formy mogły tu dotrzeć z obszaru śródziemnomorskiego. Natomiast tumulusy budowane z małych kamieni lub nawet z rumoszu skalnego i ziemi wywodzą się raczej z tradycji miejscowych bądź zapożyczonych od ludów zamieszkujących obszar Sahary.

Księga historii zapisana w skałach

W przeszłości na niegościnnych terenach saharyjskich występowały znaczne opady deszczu, dzięki którym rozległe regiony południowe były stepami i sawannami. Mieszkały tam zwierzęta typowe dla regionów tropikalnych, np. słonie, hipopotamy i nosorożce, oraz antylopy i gazy. O ich obecności na tym obszarze świadczą liczne malowidła i rytyskalne. Już w XIX w. niemiecki filolog klasyczny i podróżnik Heinrich Barth (1821-1865) podczas swojej podróży na południe zwrócił uwagę na pokryte rysunkami bloki piaskowca w Fazzanie. Od tej pory odkryto ich jeszcze wiele.

Najliczniejsze wizerunki naskalne znajdują się w górach Ahaggar i Tasili n-Azdżar w Algierii, Air w Mali oraz w Fazzanie i libijskich górach Tibesti. W samym tylko Tasili n-Azdżarze (w pobliżu granicy z Libią) odsłonięto dotychczas ponad 15 000 malowideł i dwa razy tyle rytów. Dokumentują one okres wielkich polowań na występującą tam niegdyś zwierzęcą, a także historię udomowienia konia i wielbłąda.

Początki rolnictwa i hodowli

Około 10 000 lat temu w Afryce Północnej zaczęto zbierać dzikie zboża. Dzikie jęczmień występuje do dzisiaj na Zielonych Wzgórzach (Al-Dżabal al-Achdar w Libii), a w czasach prehistorycznych rozpowszechniony był prawdopodobnie na większym obszarze. Dzikie zboża znikły ze strefy stepowej, gdy zamieniła się ona w pustynię.

Później z rejonu Sahelu wzdłuż rzek i jezior głęboko na obszar Sahary wtargnęli ludy Czarnej Afryki. Plemiona te zajmowały się polowaniem oraz łowieniem ryb i już w VII tysiącleciu p.n.e. wytwarzały ceramikę. Prawdopodobnie uprawiały owies, ale nie hodowały jeszcze zwierząt domowych, które przybyły dopiero później z Azji, wraz z ludźmi o jasnym zabarwieniu skóry. Przeprowadzili oni ze sobą stada owiec, kóz i bydła, które w VI i V tysiącleciu p.n.e. stały się podstawą ich utrzymywania.

EGIPSCY SĄSIEDZI

Ludy libijskie najściślejsze kontakty utrzymywały z Egiptem faraonów. Jeden z libijskich książąt został nawet założycielem egipskiej dynastii.

Relief w świątyni Madinat Habu ukazuje okropności wojny. Po zwycięskiej bitwie obcięte dłonie są układane w stos i liczone; okres Nowego Państwa, ok. 1150 r. p.n.e.

Wojny z Egiptem

Na egipskich zabytkach zachowały się wizerunki i teksty upamiętniające wojny z plemionami libijskimi. Pochodzą one z okresu Nowego Państwa. Libijczycy próbowali dokonać inwazji na Egipt za panowania Setiego I (1318-1304 r. p.n.e.), ale zostali odparci. Ich plemiona wielokrotnie wcześniej i później wyprawały się na terytorium kraju faraonów po łupy. Pod wpływem głodu niektórzy przybysze osiedlali się w zachodniej Deltie Nilu na stałe. O wojnach z Libijczykami wspomina fragment tekstu ze steli Ramzesa II, znalezionej koło Al-Alamajnu. Aby zapobiec najazdom, władca ten założył na zachodnich krańcach Deltę Nilu, poczynając od Rakeditu, a kończąc na współczesnym Al-Alamajnie, wiele fortec z silnymi posterunkami wojskowymi. Dwie zwycięskie bitwy Egipcjan z plemionami libijskimi przedstawione są na reliefie w Al-Kamaku.

Wpływy kulturowe

Na długo przed powstaniem zjednoczonego państwa Egiptu libijscy Czemechowie oraz Czehenowie zamieszkiwali już obszary dzisiejszej Libii. Z czasem opanowali tereny położone na zachód od Doliny Nilu. Libijczycy mieli ciemną karnację i czarne włosy, nosili także charakterystyczne fryzury z kosmykiem opadającym na czoło i pióra we włosach jako oznakę godności oraz sprawowanego urzędu. W przeciwieństwie do ogolonych Egipcjan zapuszczali brody. Możliwe, że wzięli udział w tworzeniu egipskiego państwa. Kultura wyższej warstwy ludności wczesnego okresu w Egipcie przyswoiła sobie, oprócz elementów bliskowschodnich, także cechy właściwe miejscowym koczownikom, przejawiające się głównie w stroju i regaliach faraonów.

Masziar, syn Kapara, książę ludu Meszwez, w niewoli u Egipcjan. Za strażnikiem przedstawiony został wojownik Meszwez. Ilustracja według reliefu z czasów Ramzesa III.

Za panowania trzynastego syna Ramzesa II, Merenptaha (wstąpił na tron w 1224 r. p.n.e.), Libijczycy dotarli aż w pobliże Heliopolis. Swoje namioty rozbili naprzeciwko miasta Bubastis, położonego w Deltie Nilu, na południowy zachód od Tanis, stwarzając wielkie zagrożenie dla Heliopolis i Memfis. Z piątego roku panowania Merenptaha zachowało się sprawozdanie mówiące o najeździe wymienionego po raz pierwszy z nazwy ludu Libu.

Przywódcą Libijczyków był Maraje, syn Dida, któremu towarzyszyło 12 żon oraz wiele dzieci. Wskazywałoby to, że poszukiwali nowej siedziby. W skład armii najeźdźców wchodziło najważniejsze ich plemię, Meszwez, zwane w skrócie Ma, znane z poprzednich wojen, oraz inne ludy sprzymierzone, jak Lukka, Szirdana, Akawasza, Tursza i Szeklesz. Dwa pierwsze walczyły już wcześniej wspólnie z Hetytami w wielkiej bitwie stoczonej pod Kadeszem z armią Ramzesa II. Najprawdopodobniej zamieszkiwały wówczas południowe wybrzeża Azji Mniejszej. Podobnie jak Akasza, Tursza i Szeklesz

*W świątyni Amona w Tanis
znaleziono 25 obeliski
przeniesione z Pi-Ramesses
i wykorzystane jako budulec.*

swoje sandały, łuk i kołczan. Do niewoli dostały się jego żony, a sześcioro dzieci zabito podczas walki. Według sprawozdań egipskich pojmano 9000 jeńców, a 6000 nieprzyjacielskich żołnierzy zginęło. Do rezydencji królewskiej przyniesiono obcięte dłonie oraz genitalia zabitych i jako dowód zwycięstwa ułożono w stos przed oknem, w którym miał zwyczaj pojawiać się faraon.

Rok później wicekról Nubii o imieniu Mesui nakazał ułożyć hymn na cześć zwycięstwa Merenptaha i wyrzeźbił jego tekst na ścianach wejściowych prawie wszystkich świątyń w całej prowincji. Cztery fragmentarycznie zachowane wersje tej inskrypcji zachowały się w świątyniach w Wadi as-Subu, Amadzie, Akszy i Amarze. Udało się zrekonstruować prawie cały hymn. Uzyskano z niego dalsze szczegóły, zwłaszcza o okrutnym losie jeńców. Zostali oni wbici na pal na południe od Memfis. Można przypuszczać, że pole bitwy pod Pi-jerem musiało znajdować się w pobliżu. Wskazywałoby to, że Libijczycy dotarli do Egiptu nie od zachodniej strony Deltę Nilu, ale że po obejściu granicznych twierdz wtargnęli na jego terytorium między Al-Fajjumem a Memfis. Nieludzkie potraktowanie jeńców nie ma precedensu w historii Egiptu. Z inskrypcji Merenptaha w Al-Karnaku wynika, że był to akt zemsty za zbrodnie dokonywane przez najeźdźców na spokojnych chłopach.

Merenptah stawia czoło inwazji

Pierwsza wiadomość o zagrożeniu dotarła do Merenptaha w drugim miesiącu pory letniej. Natychmiast rozpoczął organizowanie wielkiej armii, złożonej z piechoty i oddziałów wozów bojowych. Nieprzyjaciel pojawił się na zachodniej granicy w pobliżu miasta Pi-jer, którego nie udało się dotychczas zlokalizować. Po przegranej bitwie Maraje uszedł cało, ale pozostawił na placu boju nawet

*Blok
z reliefem
z Bubastis;
XXII dynastia,
ok. 880
r. p.n.e.*

*Jeńcy z plemienia Meszwez z piórami, lokiem na skroni
i torebką na fallusa. Relief z czasów Ramzesa III.*

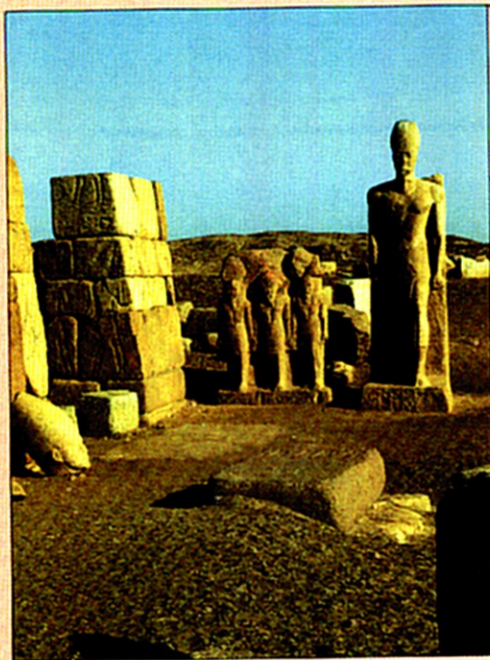
przebyły Morze Śródziemne w kierunku zachodnim, aby przyłączyć się do Libijczyków i wspomóc ich w planowanej inwazji na Egipt.

Z względu na podobieństwo nazw przyjmuje się, że Lukka to późniejsi Licyjczycy, a Szirdana, Achajwasza, Turszu i Szeklesz to Sardynczycy, Achajowie, Tyrsenowie (czyli Etruskowie) i Sycylijczycy. Niektórzy badacze kwestionują taką interpretację, ale podobieństwo nazw wydaje się nieprzypadkowe. Lud Szirdana przypuszczalnie zamieszkiwał wyspy Morza Egejskiego. Już w czasach Ramze-

OD SZESZONKA DO MASYNISSY

W połowie X w. p.n.e. Libijczycy zapoczątkowali nową dynastię panującą w Egipcie. Kilkaset lat później w zachodniej części Afryki Północnej z federacji plemiennych powstały państwa autochtoniczne, z których najważniejszym była Numidia.

Brama świątyni Amona w Tanis, zbudowanej za panowania libijskiego króla Szeszonka.

nej w postaci kota. Za panowania władców libijskich powstało tam wiele monumentalnych budowli.

Szeszonk wyprawił się do Palestyny i Syrii, obrabował nawet skarbiec Świątyni Jerozolimskiej. Nie ma natomiast dowodów na to, że ukrał wówczas i wywiózł słynną Arkę Przymierza. Swego najstarszego syna mianował kapłanem w Tebach. Sprawnie administrowane państwo egipskie, nawiązujące w polityce wewnętrznej do najlepszych tradycji przeszłości, stało się znowu potęgą.

Libijczycy zaludniający nadbrzeżny pas północnoafrykańskiego terytorium dzielili się na trzy wielkie grupy etniczne: Maurów, Numidów i Libijczyków w węższym znaczeniu. Maurowie mieszkali na obszarze dzisiejszego Maroka. Środkową część wybrzeża zajmowały plemiona numidyjskie.

XXII dynastia w Egipcie

Na początku I tysiąclecia p.n.e. w Egipcie nastąpił kryzys władzy. Panowanie nad krajem wymykało się stopniowo spod kontroli władców XXI dynastii rezydujących w Tanis, we wschodniej Deltcie Nilu. Do głosu doszły plemiona libijskie, a zwłaszcza najważniejsze z nich - Miesz-wesz. Około 950 r. p.n.e. jeden z wodzów libijskich, Szeszonk, wkroczył na czele armii do Teb i wkrótce potem ogłosił się królem, dając początek XXII dynastii. Stolicą ustanowił miasto Bubastis w Deltcie Nilu, na południowy zachód od Tanis, główny ośrodek kultu bogini Bastet, przedstawia-

Autochtoniczne królestwa na zachodzie

Na rozwój rodzimej kultury na wybrzeżach Afryki Północnej wielki wpływ miało sąsiedztwo Kartaginy i kolonii punickich. Proces przechodzenia od wspólnoty rodowej do organizacji państwowej przebiegał u Libijczyków raczej powoli. Społeczeństwo składało się z rodów o patrylnearnej strukturze, charakteryzującej się nieograniczoną władzą najstarsze-

go mężczyzny, po którego śmierci przechodziła ona na kolejnego seniora, najczęściej brata zmarłego.

Pierwszym królestwem, o którym wspominają źródła, była Mauretania, położona na obszarze dzisiejszego Maroka. Państwo to powstało przypuszczalnie w połowie IV w. p.n.e. O jego bliskich związkach z cywilizacją punicką świadczą inskrypcje odkryte w Volubilis, jednym z ważniejszych ośrodków w głębi kraju. Od wschodu z Mauretanią sąsiadowało rozległe królestwo zachodniej grupy Numidów - Masessyliów, którego centrum

Posąg króla Osorkona I z dynastii libijskiej.

Ruiny świątyni Amona w Tanis z okresu XXII dynastii. Władcy pochodzenia libijskiego prowadzili ożywioną działalność budowlaną na terenie Deltę Nilu.

plemiennym było miasto Siga. Władca tego państwa, Syfaks, założył tam pod koniec III w. p.n.e. mennicę. Dalej na wschód znajdowały się tereny Massyliów, obejmujące wschodnią część dzisiejszej Algierii i zachodnią Tunezję. Również ich państwo, którym co najmniej od początku drugiej wojny punickiej rządził król Gaja, zawdzięczało swój wczesny rozwój polityczny długowiecznym kontaktom z Kartaginą.

Masynissa

Z monarszego rodu massylijskiego z Cyrty (dzisiejszej Konstancji) wywodził się Masynissa, twórca pierwszego zjednoczonego państwa wszystkich Numidów. W 213 r. p.n.e. jego ojciec, król Gaja, zawarł z Kartagińczykami przymierze przeciwko Syfaksowi. Kartaginie niewątpliwie chodziło przede wszystkim o pozyskanie wsparcia doskonałej jazdy numidyjskiej w wojnie przeciw Rzymowi.

Dowódcą został młody Masynissa, który wyruszył u boku Hazdrubala do Hiszpanii, gdzie przez kilka lat miał walczyć z Rzymianami. Historię tych wojen przedstawił rzymski historyk Tytus Liwiusz (59 r. p.n.e.-14 r. n.e.).

Jakie były ostateczne motywy tego, że Masynissa zdecydował się na zdradę swoich sprzymierzeńców i przejście na stronę wroga, trudno rozstrzygnąć. Bliższa była mu zapewne kultura kartagińska, w której się wychowywał, ale najwidoczniej przewidywał zwycięstwo Rzymu. W oczekiwaniu na lądowanie wojsk Scypiona w 204 r. p.n.e. rozpoczął wojnę partyzancką, w której błysnął wybitnym talentem taktycznym. Jego konnica oddała później nicocenione usługi rzymskiemu wodzowi, Scy-

pionowi. Odegrała ważną rolę w słynnej bitwie pod Zamą, zakończonej klęską Hannibala.

Stolicą rządzonego przez Masynisę królestwa numidyjskiego była Cyrta, już wcześniej uchodząca za miasto ludne i bogate. Jej pozostałości kryją się pod zabudową dzisiejszej arabskiej Konstancji. Wykopaliska archeologiczne dostarczyły wielu informacji o historii tej starożytnej metropolii. Podczas prac prowadzonych w 1950 r. na wzgórzu Al-Hufra, około kilometra poza miastem odsłonięto tam tofet, czyli sakralny plac ofiar i punickie sanktuarium.

Po podziałach Numidii dokonanych przez Rzymian, w Mauretanii w latach 25 p.n.e.-23 n.e. panował król Juba II, zależny od Rzymu władca, który zyskał dużą sławę dzięki swym pracom naukowym. Wraz z małżonką, Kleopatą Selenę, utrzymywał pełen przepychu dwór w stylu władców hellenistycznego Egiptu w Iolu (późniejsza Cezarea, dziś Szarzal) i miał wspaniałą bibliotekę. Jego syn Ptolemeusz panował 17 lat. Został zwabiony do Rzymu, a następnie zamordowany. Tak zakończyła się formalna niezależność Afryki Północnej, ostatecznie podbitej przez cesarza Klaudiusza w 45 r. n.e.

Pole ruin w Bubastis, dawnej stolicy dynastii libijskiej.

OSADY TROGLODYCKIE

Od czasów prehistorycznych mieszkańcy Afryki Północnej wykorzystywali jaskinie jako naturalne schronienia. Rozwinął się także zwyczaj drążenia domostw w skale, który przetrwał u Berberów aż do dziś. Najwięcej osad troglodyckich pozostało na terenach dzisiejszej Libii i Tunezji. Nadal mieszkają w nich ludzie - okresowo lub na stałe.

Ciągłość tradycji

Zwyczaj zamieszkiwania w jaskiniach, czyli tryglodytyzm, ma w Afryce Północnej bardzo długą tradycję - wywodzi się prawdopodobnie jeszcze z czasów prehistorycznych. Pozostałości **skalnych domostw** występują we wszystkich rejonach Sahary. W V w. p.n.e. troglodyci etiopscy zamieszkiwali także jaskinie w górach Tibesti.

W gorącym, północnoafrykańskim klimacie mieszkania takie mają wiele zalet, przede wszystkim chronią przed palącym słońcem. Współcześni Berberzy nadal korzystają ze skalnych osiedli w Tunezji południowej i zachodniej, w rejonie Maktaru, Al-Kafu i Badży, oraz w Algierii w okolicach Tilimsanu i w masywie **Al-Auras**. Do niedawna stałych lokatorów miały jaskinie w rejonie nadbrzeżnej niziny Al-Dżifara, w północnej Trypolitanii. Od południa ogranicza ją pasmo gór Dżabal Nafusa, noszących ślady dawnej działalności wulkanicznej. W małych wzgórzach na równinie, na wyniesieniach i zboczach dolin wydrążono w skale liczne domostwa o nieregularnych formach. Wciąż jeszcze służą one za okresowe schronienie współczesnym rolnikom, dogłębnie sąsiadnych plantacji oliwek i fig. Przez jedną czwartą lub nawet jedną trzecią część roku ludzie ci żyją poza swoimi domami rodzinnymi, wykorzystując, podobnie jak ich przodkowie, skalne mieszkania.

Mieszkalne grotty

Jaskinie mieszkalne można podzielić na kilka typów. Najprostsze są zwykłe grotty, czyli wydrążone pomieszczenia skalne bez jakichkolwiek dodatkowych konstrukcji. Są to mieszkania przejściowe, zwane *azib*. Spotyka się je w sąsiedztwie pól uprawnych. Korzystają z nich przeważnie grupy ludzi nie posiadające namiotów. Innym typem są

mieszkania troglodyckie o planie poziomym, składające się z elementarnych grot i przylegającego dziedzińca na wolnym powietrzu, na terenie zniwelowanym do poziomu grot. Kształt jaskiń zależy od twardości materiału skalnego, w którym są drążone. W przypadku kruchego kamienia, pośrodku grotty pozostawia się dwa duże filary, aby uniknąć zawalenia się stropu. Zewnętrzny dziedziniec jest zazwyczaj otoczony ogrodzeniem z ziemi i suchych gałęzi drzewa jujubowego. Często występuje dziedziniec wewnętrzny, na który wchodzi się przez wydrążony w skale tunel. Typ ten często występuje w Dżabal Nafusie, podobne spotyka się w południowej Tunezji, Kirmisie, Szanini czy Ad-Duwajracie. Słynne jest całe podziemne miasto saharijskie - Ghadamis.

Warowne spichlerze

Ścisłe związane z tego rodzaju osadami jest typ warownych spichlerzy na ziarno, zwanych *ghurfami*. Zespół takich pomieszczeń zgrupowanych wokół dziedzińca tworzy tzw. *kasr* lub *temidelt* (w języku berberskim). Magazyny znajdowały się zazwyczaj na znacznej wysokości, nawet ośmiu czy dwunastu metrach, utrudniając w razie potrzeby dostęp napastnikom. Do wchodzenia służyły jedynie niewielkie występy i nierówności w murze, wymagające sporych umiejętności wspinaczkowych. Upadki były więc na porządku dziennym, nawet wśród przyzwyczajonych do takiego wchodzenia mieszkańców.

Te tradycyjne berberskie budowle przetrwały jeszcze w niektórych regionach Afryki Północnej. W Dżabal Nafusie prawie wszystkie zostały zniszczone, kiedy władze tureckie w 1844 r. krwawo stłumiły powstanie górskich plemion. Pozostałości spichlerzy przetrwały jedynie w Kabau i Nalucie. Można je natomiast nadal oglądać w rejonie **Matmaty** w Tunezji. Dzisiejszą formę przekrytych sklepieniem pomieszczeń badacze wywodzą z tradycji osad troglodyckich, mającej korzenie w głębokiej Starożytności.

przez ple-
rednio ze
niezwykła
entów tej

Kulaja.
berskiej
siedzi-

Obronne spichlerze w
w górach Trypolitanii

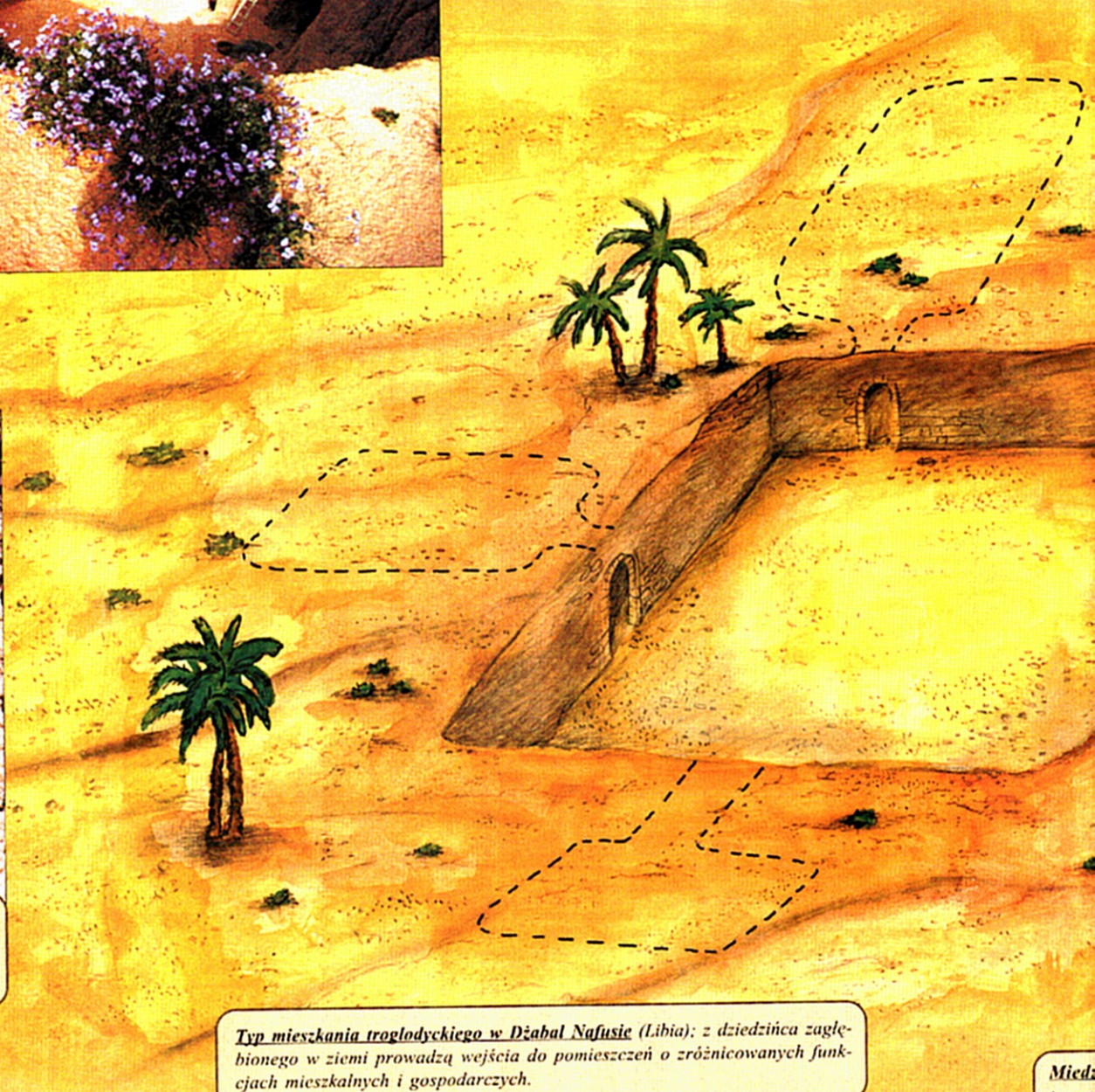

Niektóre domostwa troglodyckie
w Matmacie (Tunezja) są zagłębione
w ziemi nawet na kilka pięter.

wykazuje cechy charakterystycz-
nej sztuki. Uwagę zwraca zvlasz-
lanie wyglądu typowego miesz-
łocnej.

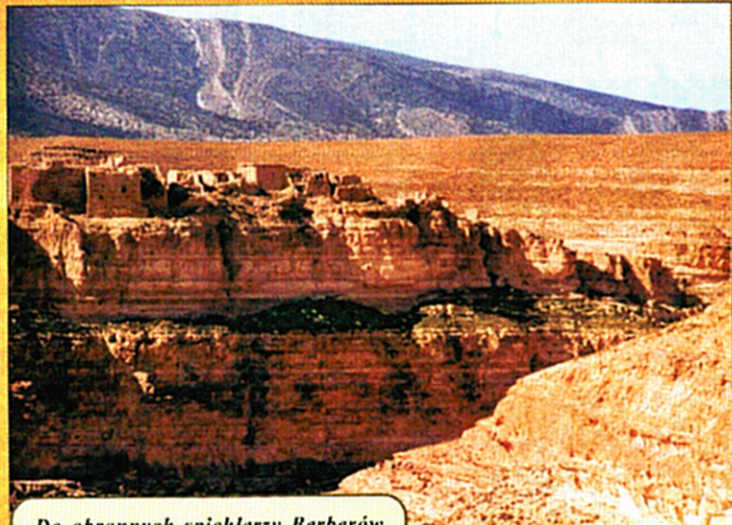
zmie-
zasów

Typ mieszkania troglodyckiego w Dżabal Nafusie (Libia): z dziedzińca zagłębionego w ziemi prowadzą wejścia do pomieszczeń o zróżnicowanych funkcjach mieszkalnych i gospodarczych.

Miedza
two w
zdobn
Ammit

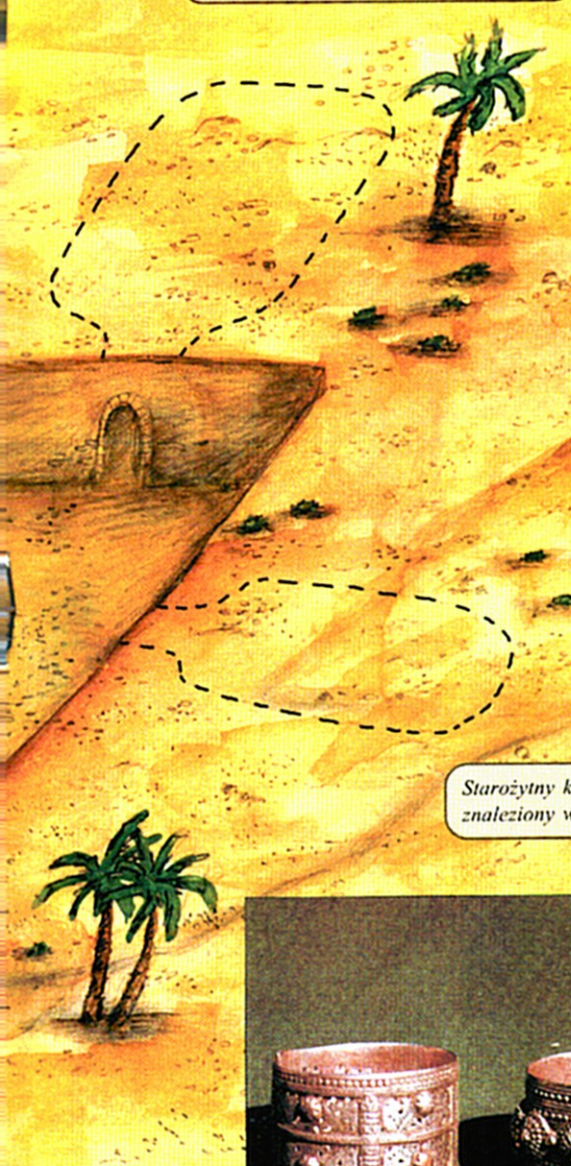
abau.

Do obronnych spichlerzy Berberów, zwanych kala, wzniesionych ze skalnych bloków nad stromymi zboczami kaniону Wadi al-Abjad w górach Al-Auras (Algieria), prowadzi tylko jedna brama. Za nią znajduje się wiele pomieszczeń magazynowych, a każde z nich należy do innej rodziny.

Osada berberska. Setki lat twardej walki z przetrudą i chorobami, które w tym rodzaju ukształtowało ten niezwykle krajobraz.

Berberska zapinka, służąca do podtrzymywania szaty udrapowanej na piersiach. Została wykonana ze srebra niskiej próby, przypominającego miedź lub mosiądz.

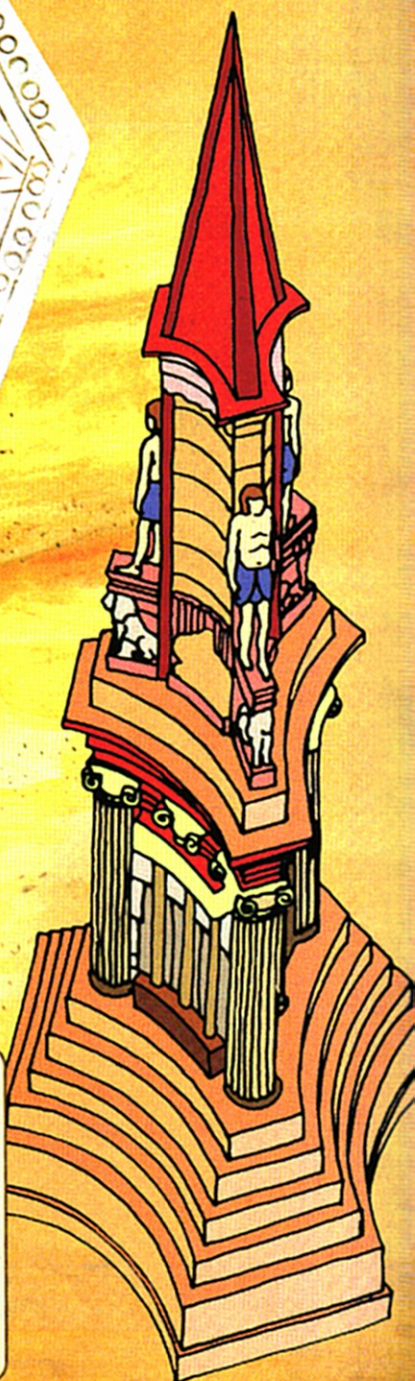
Starożytny kołczyk w formie dzwoneczka, znaleziony w Tunezji; brąz.

bransolety dają świadectwo kunsztu ludowej sztuki Afryki Północnej; Dżabal Algieria.

Do innej klasy północnoafrykańskich osiągnięć architektonicznych Starożytności - w stosunku do ściśle użytkowych mieszkań troglodyckich - należą artystyczne arcydzieła w postaci wież grobowych. Zdziwiająco udanie łączą one starolibijskie tradycje budownictwa z bogatymi elementami sztuki śródziemnomorskiej - punickiej i greckiej. Na rysunku przedstawiono rekonstrukcję charakterystycznej **wieży grobowej w Sabracie**: II tysiąclecie p.n.e.

POD RZĄDAMI GREKÓW I RZYMIAN

Ani kolonizacja fenicka, ani grecka, ani nawet późniejsze podboje rzymskie nie zmieniły wiele w życiu mieszkańców Afryki Północnej. Przetrwały szlaki handlowe łączące te tereny z wnętrzem kontynentu, a ludność nadal oddawała się tradycyjnym zajęciom rolniczym.

Tak wyglądają baseny, w których przez odparowanie solanki otrzymuje się sól. Szlak solny przez Saharę odgrywał niezwykle ważną rolę w Starożytności i przetrwał do dziś.

Czasy dobrobytu

Od początku I tysiąclecia p.n.e. na wybrzeża Afryki Północnej napływali koloniści greccy, którzy osiedlali się w Cyrenajce, we wschodniej Libii. Niezwykle żyzne ziemie sprzyjały rozwojowi rolnictwa. Według Herodota: *Także okolica Kyreny, która najwyżej leży w zajętej przez koczowników części Libii, ma swoje trzy pory zbiorów, które godne są podziwu.* Stąd sprowadzano do Grecji zwierzęta, zwłaszcza konie, oraz cyflium, roślinę używaną jako przyprawa oraz stosowaną w lecznictwie.

Do Cyrenajki przybywali głównie Grecy z wyspy Thery (według Herodota czynili to po zasięgnięciu porady wyroczni delfickiej). Założyli na tych obszarach pięć miast, składających się na prowincję Pentapolis: Cyrenę (lub Kyrenię), Apollonię, Berenike, Ptolemais i Arsinoe. Zbudowali system irygacyjny - zbiorniki na wodę oraz kanały do jej rozprowadzania. Z opisu Herodota wynika, że przybywający koloniści żyli w zgodzie z miejscowymi mieszkańcami i żenili się z ich kobietami.

Za czasów rzymskich w górskich regionach Mauretanii i Numidii kwitła uprawa oliwek. Znajdowane w głębi kraju po-

zostałości setek wsi oraz tysiący pras do wyciskania oleju świadczą o dobrobycie, jaki panował na tym obszarze aż do III w. n.e. Król Numidii, Masynissa, również wspierał rolnictwo w swoim państwie. Według greckiego historyka Diodora Sycylijskiego (I w. p.n.e.), każdemu ze swoich 44 synów pozostawił on 10 000 plethorów, czyli około 874 hektarów ziemi uprawnej, razem ze sprzętem rolniczym potrzebnym do jej uprawy.

Powstanie numidyjskie

W I w. p.n.e. Rzymianie toczyli wojny domowe, które odbiły się echem również w Afryce, gdzie kolejni książęta byli mianowani i usuwani. Położył

Idri - osada w południowym Fazzanie, z ruiną starożytnej twierdzy, świadcząca o burzliwej przeszłości tego regionu.

temu kres względnie stabilny porządek zaprowadzony przez Cezara i Oktawiana. Władcy rzymscy próbowali rozciągnąć władzę imperium na plemiona żyjące w głębi kraju, ale w 17 r. n.e. wystąpili przeciwko nim Numidowie. Musulamowie, Maurowie i Garamanci pod przywództwem Takfarinasa, byłego żołnierza oddziałów pomocniczych. Powstanie to udało się Rzymianom stłumić dopiero po sprowadzeniu IX Legionu Hiszpańskiego i siedmioletnich walkach. Przywódca rebelii został zabity przez prokonsula Publiusza Korneliusza Dolabellę, który następnie upamiętnił te wydarzenia, wznosząc w najważniejszym mieście Trypolitanii - Leptis Magnie - pomnik poświęcony zwycięstwu. W 1958 r. odkryła go włoska misja archeologiczna w pobliżu latarni morskiej. Dobrze zorganizowana administracja wojskowa, podlegająca namiestnikowi prowincji, ustanowiła granicę wpływów rzymskich daleko w oazach południa. Ekspedycje wojskowe i wyprawy handlowe mogły odtąd udawać się na południe, jak na przykład ta, któ-

ra dowodził rzymski dowódca Suellius Flaccus, za panowania cesarza Domicjana (81-96 r. n.e.).

Szlaki handlowe w epoce rzymskiej

Po przyłączeniu Afryki Północnej do Imperium Rzymskiego co najmniej jeden zachodni szlak z południowego Maroka prowadził na dalekie południe, z Małej Syryi zaś można było dotrzeć do Cidamus (dziś Ghadamis) i na terytorium Garamantów. Przypuszcza się, że funkcjonowały wówczas szlaki z miast Trypolitanii wzdłuż Ahaggaru aż do Nigru, a z miast Cyrenajki przez Al-Kufrę do Czadu i Dar Furu. W 20 lub 21 r. p.n.e. prokonsul Korneliusz Balbus, ruszając z wybrzeża Trypolitanii, podbił Cidamus i obszedłszy od zachodu Al-Hamadę al-Hamrę, dotarł do stolicy Garamantów, Garamy (dziś Dżarma), którą również zdobył.

W różnych miejscach Sahary odkryto przedmioty z wizerunkami rydwanów. Skłoniło to badaczy do przyjęcia hipotezy o istnieniu szlaków rydwanów, przechodzących w pobliżu miejsc, gdzie dokonano odkryć. Przedstawione pojazdy reprezentowały jednak lekki typ tych wozów, nie nadający się według specjali-

Z epoki rzymskiej pochodzą liczne dzieła sztuki, wykazujące charakterystyczne cechy libijskie.

stów do celów transportowych, co spowodowało odrzucenie tej hipotezy. Do późnej Starożytności nie używano też na Saharze dromaderów, natomiast przez tysiące lat posługiwano się karawanami osłów i mulów.

Dzielne berberskie konie

Konie wywożone z Cyrenajki do Grecji należały do rasy zwanej berberską, odznaczającej się niewielkimi wymaganiami co do wyżywienia i niezwykłą wytrzymałością w podróży, umożliwiającą pokonywanie w ciągu dnia bardzo dużych odległości (nawet do stu kilometrów) w trudnych warunkach, podczas upałów. Niektórzy badacze uważali, że jest to zwie-

rzę autochtoniczne w Afryce Północnej, inni zaś sądzili, że koń pojawił się w Egipcie wraz z Hyksosami. Koń berberski wykazuje cechy podobne do ras występujących w Nubii. Wysłunęto więc hipotezę, że koń azjatycki został skrzyżowany z zebrawą afrykańską, a dopiero później rozprzestrzenił się na całą Afrykę Północną. Berberzy do dziś darzą konia wielkim szacunkiem i uważają go za najszlachetniejsze ze zwierząt. Może to sugerować, że towarzyszył on ludom północnoafrykańskim od najdawniejszych czasów.

NUMIDYJSKO-MAURETAŃSKIE DZIEDZICTWO

Ślady kultury starożytnych Libijczyków przetrwały w zabytkach autochtonicznych królestw Afryki Północnej. Pośród niezliczonych, zachowanych do naszych czasów dzieł architektury wyróżnia się monumentalne budownictwo grobowe.

Tipasa - mauretański grób księżęcy, zwany przez ludność miejscową Kubur ar-Rumijja (grobowiec chrześcijanki). Był to prawdopodobnie grobowiec Juby II i Kleopatry Selene.

Juba II - uczony król

W 25 r. p.n.e. cesarz Augustus osadził na tronie Mauretanii Jubę II. Władca ten był jedną z najciekawszych postaci starożytnego Maghrebu. Po klęsce, jaką poniósł jego ojciec, król Juba I, w bitwie z armią Cezara pod Thapsus, młody książę Juba został jako dziecko sprowadzony do Rzymu.

Otrzymał tam wykształcenie przysługujące dobrze urodzonemu Rzymianinowi. Posiadał hellenistyczno-rzymską wiedzę, a także sztukę prowadzenia wojen i zarządzania krajem. Przyjęty do najbliższego kręgu Oktawiana, towarzyszył mu w wyprawie przeciwko Markowi Antoniuszowi i Kleopatrze (32-31 r. p.n.e.). W odbytych w 29 r. p.n.e. pochodzie triumfalnym prowadzona była młoda Kleopatra Selene, córka Antoniusza i Kleopatry, razem z bratem Aleksandrem Heliosesem. Dzieci wychowywała Oktawia, siostra Oktawiana, była żona Antoniusza. Na jej prośbę Oktawian połączył węzłem małżeńskim córkę Kleopatry i numidyjskiego królewicza Jubę. Ślub odbył się w 20 r. p.n.e.

Za panowania Juby II Mauretania stała się znaczącym ośrodkiem kultury na zachodzie regionu śródziemnomorskiego. Król przeniósł stolicę do punickiego Iolu (Szarszalu). W następnych latach miasto zostało wspaniale rozbudowane. Niemalą udział miała w tym królowa, dzięki której akcentowano związki z dawnym państwem ptolemejskim. Władca zaprosił na swój dwór wybitnych artystów i uczonych. Sam napisał kilka rozpraw o historii teatru i malarstwa, był także autorem niezachowanych prac geograficznych o historii i przyrodzie Afryki Północnej i Arabii. Drugi ważny ośrodek kultury grecko-rzymskiej stworzył w Tipasie.

W okresie panowania dynastii mauretańskiej powstały też wspaniałe pomniki grobowe, na przykład tak zwany

Posąg Petubastesa IV, kapłana boga Ptaha, znaleziony w Cezarei (dziś Szarszal, Algieria); sprowadziła go tam prawdopodobnie Kleopatra Selene.

grobowiec chrześcijanki (Kubur ar-Rumijja) w Tipasie, jeden z najciekawszych zabytków Algierii, oraz *dżidary* na południe od Tihartu. Arabskie słowo *dżidar*, oznaczające ścianę, tu odnosi się do berberskich mauzoleów z epoki bizantyńskiej.

Numidyjskie świątynie górskie

Nielicznymi pozostałościami numidyjskiej architektury są ruiny świątyń na szczytach wzgórz. Jedno takie dwupiętrowe sanktuarium ufundował po śmierci

**Numidyjski grobowiec
wieżowy w pobliżu Thuggi
(Tunezja).**

Masynissy jego syn i następca, Micipsa, na szczycie marmurowego wzgórza zwanego Dżabal Szimtu, około 20 kilometrów od królewskiego miasta Bulla Regia. Był to widoczny ze wszystkich stron symbol i pomnik królewskiej potęgi. Fragmenty zachowanej dekoracji architektonicznej należą do najcenniejszych świadectw numidyjskiej architektury królewskiej. Pokazują kunszt rzemieślników, którzy do perfekcji opanowali trudną sztukę obróbki marmuru.

Podobny typ wysokiego ołtarza o jeszcze większych rozmiarach odkryto w środkowej Tunezji, w pobliżu królewskiego miasta Zamy. Ruina zwana Kubur Kulajb była dwupiętrową konstrukcją o wysokości około 11 metrów. Na górne piętro o nieustalonej funkcji wiodły dwie klatki schodowe. Tego typu budowle z górną platformą podzieloną na trzy części i otoczoną kolumnami badacze porównywali z wielkimi ołtarzami hellenistycznymi, jak np. monumentalny ołtarz Zeusa fundacji Hierona II w Syrakuzach lub Ołtarz Pergamoński, nie stwierdzili jednak związku między nimi. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że mamy tu do czynienia z sanktuarium górskim. Obydwa świątynie są zjawiskiem odosobnionym na obszarze numidyjskim. Nie mają ani porównywalnych poprzedników, ani nie znalazły następców w prowincji rzymskiej.

Tumulusy i wieże grobowe

Ważną grupę numidyjskich zabytków architektonicznych stanowią tumulusy. Ich lokalne tradycje, sięgające epoki prehistorycznej, utrzymywały się w Maghrebie aż do podboju arabskiego. Na szczycie małego wzgórza u północnego skraju gór Al-Auras, w pobliżu Batiny (Algieria), wznosi się tak zwany Madghasin - potężny monument grobowy w formie okrągłego, stopniowanego stożka, który ma prawie 59 metrów średnicy i jest ozdobiony sześćdziesięcioma półkolumnami z kapitelami w stylu doryckim oraz gzymsiem charakterystycznym dla budowli punickich. Wewnątrz znajdowała się komora grobowa. Ten najstarszy znany przykład numidyjskiej architektury monumen-

talnej świadczy o dążeniu tamtejszych władców do postawienia się na równi z monarchami hellenistycznymi.

Zachowały się cztery przykłady monumentalnych wież grobowych, które nie wywodzą się z lokalnych tradycji. Zwyczaj budowania kwadratowych, często kilkupiętrowych budowli z nadbudową w kształcie piramidy został przeniesiony do Kartaginy przez architektów punickich z fenickiej ojczyzny - Syrii i Azji Mniejszej. Stały się one najpowszechniejszym typem grobowca w Afryce Północnej. Najstarszy przykład mauzoleum wieżowego odkryto w Sabracie. Wpływy hellenistycznej Aleksandrii połączone z punicką tradycją budowlaną dały w efekcie jego „barokowy” styl. Inny przykład pochodzi z miasta Siga, gdzie na wzgórzu pochodzenia wulkanicznego zachowała się część stopniowanego podium mauzoleum.

**Portret Juby II
jako młodzieńca
z lokami. Kopia
marmurowej
rzeźby;
ok. 20 r. p.n.e.**

WIERZENIA

Starożytni Libijczycy niewątpliwie ulegali wpływowi religii sąsiednich - egipskiej i punickiej, ale zaznaczało się też oddziaływanie w odwrotnych kierunkach. W okresie rzymskim pod imionami Neptuna, Saturna i Caelestis kryły się niejednokrotnie tubylcze bóstwa.

Neopunicka stela grobowa.
Po upadku Kartaginy tradycje cywilizacji punickiej znalazły się pod wpływem nowych, twórczych impulsów pochodzących z miejscowego środowiska afrykańskiego.

skim występują bóstwa wskazujące na ich zachodnie pochodzenie. Taką boginią jest zapewne Amentet, opiekunka zachodniej granicy i personifikacja Zachodu. Kiedy kierunek ten zaczęto kojarzyć ze śmiercią, stała się ona witającą panią cmentarzysk. Prawdopodobnie z Egiptu pochodzi występujący u Berberów marokańskich kult kota. Według ich wierzeń jest on zwierzęciem czystym, które nie tylko myje się często, ale i modli.

Zagadka pochodzenia bogini Tanit

Ostatnio pojawiły się sugestie niektórych badaczy, że powszechnie uważana za punicką bogini Tanit mogła być pochodzenia berberskiego. Podczas wykopalisk często spotyka się znak Tanit w formie trójkąta, z ramionami wzniesionymi do góry albo wyciągniętymi w bok. W środku wymalowane jest słońce. Wywodzący się zapewne z epoki neolitu prosty znak, stanowiący pierwotnie połą-

Nagrobek z piaskowca z imieniem Birgudula, syna Kinasana, zapisanym pismem numidyjskim; Abizar (środkowa Algieria), ok. II w. p.n.e.

czenie betyla z dyskiem słonecznym, przybrał z czasem kształt stylizowanej postaci kobiecej.

Rzymianie utożsamiali Tanit z Juno Caelestis, dodając jej tytuł *pollicitatrix pluviarum* (przyskakująca deszcz), a także z Ceres, związaną z rolnictwem opiekunką zbóż. Narzuca się jednak pytanie, czy jako taka mogła wejść do panteonu kupców i żeglarzy? Jej imię występuje też na licznych inskrypcjach w Kartaginie, gdzie często jest uważana za boginię księżycy. Ostatnio pojawiły się wątpliwości

Pierwotna religia Berberów jest znana jedynie z nielicznych dokumentów. Uznawała ona kult ciał niebieskich, gór, drzew i kamieni. Bardzo ważną rolę odgrywał kult byka, barana i węża. Za siedzibę tajemnych mocy były uważane góry, jaskinie, dziwnie ukształtowane kamienie, źródła i strumienie wodne. Na zachodzie czczono w ten sposób górę Atlas, zwaną przez Herodota *kolumną nieba*. Odprawiano też obrzędy związane z początkiem roku agrarnego. W zwyczaju było zasięganie rad wyroczni. Od Fenicjan Berberowie przejęli prostytucję sakralną. Czciłi też ich bóstwa, takie jak Baal, Malkart i Asztarte. Istnieją przesłanki, że w Libii, jeszcze przed pojawieniem się Fenicjan, znane były praktyki składania ofiar z młodych dziewcząt.

Wierzenia libijskich plemion przeplatały się na przestrzeni wieków również z religią egipską. W panteonie egip-

Naturalne formy głębokich grot były dla Berberów miejscami przepelnionymi niewidoczną energią i zamieszkanymi przez duchy; składano tam ofiary lub prowadzono rozmowy z niewidzialną istotą.

dotyczące prawidłowego odczytywania jej imienia. Jest ono zapisywane w wersji spółgłoskowej jako *t-n-t*. Gdyby faktycznie była ona bóstwem pochodzenia libijskiego, to jej imię brzmiałoby prawdopodobnie Nit, a *ta* byłoby rodzajnikiem żeńskim. Faktem jest, że Tanit nie była znana wcześniej w Fenicji i pojawiła się dopiero w Kartaginie. Niektórzy badacze próbują ją identyfikować z wojowniczą egipską boginią Neit, odwieczną patronką miasta Sais w Deltcie Nilu.

Kult Amona

Amon, którego świętym zwierzęciem jest zazwyczaj krętorogi baran, co wskazuje na jego naturę bóstwa płodności, zdobył w Egipcie za Nowego Państwa pozycję boga państwowego i jako Amon-Re przybrał naturę bóstwa słonecznego. Jego imię oznaczało dla Egipcjan „tajemniczy”. Badacze uwzględniają także inną możliwość, a mianowicie, że jego imię pochodzi od libijsko-berberskiego *aman*, czyli „woda”. Wskazywać może też na to fakt, że jako pradawny bóg stworzyciel często był czczony pod postacią gęsi.

W oazie Siwa, na pograniczu egipsko-libijskim, zwanej przez starożytnych autorów Ammonium, znajdowała się znana w świecie greckim - na długo przed odwiedzeniem jej przez Aleksandra Ma-

cedońskiego - świątynia Amona, w której przedstawiany był on w postaci barana lub człowieka z baranią głową. Kult Amona, który przetrwał do pierwszych wieków chrześcijaństwa, musiał mieć rozległe oddziaływanie, promieniujące również na ludy berberskie. Świadczą o tym nazwy występujące w różnych miejscach Afryki Północnej. Na wybrzeżu Zatoki Syry istniała miejscowość zwana Ammonos, a jedno ze wzgórz na południe od Bengazi (w Cyrenajce) nosi nazwę Tall Amun, co może wskazywać, że było ono niegdyś poświęcone Amonowi.

Kult barana ma stare korzenie w kulturze obszaru libijsko-berberskiego. Oswojona owca istniała w Afryce Północnej już w czasach prehistorycznych. Na rysunkach naskalnych występuje najczęściej baran - zwierzę czczone przez ludy tego regionu. W starożytności pasterskie ludy libijskie powszechnie składały ofiary ze zwierząt. Takim idealnym zwierzęciem ofiarnym był właśnie baran. Ofiary dokonywano przy okazji ważnych wydarzeń w życiu członków rodu, a także podczas świąt wyznaczanych rokiem słonecznym. Do dzisiaj zachowały się rytuały nakazujące zabicie zwierzęcia w ściśle określony sposób przez najstarszego lub najbardziej godnego mężczyznę. Kult barana występował w Trypolitanii w okresie przedmuzułmańskim i został opisany przez antycznych autorów.

Krzyż jest symbolem życia. Występował u Egipcjan jako anch, który był znany Fenicjanom i porównywany ze znakiem bogini Tanit. W tradycji Afryki Północnej nie miał związku z krzyżem chrześcijańskim, lecz był symbolem seksualnym, wyrażającym akt płciowy i poczęcie nowego życia.

JĘZYK I PISMO

Język jest jedyną cechą, która może świadczyć o przynależności do rodziny plemion berberskich, pod względem antropologicznym bowiem poszczególne grupy bardzo różnią się między sobą. Badania nad pochodzeniem, mową i kulturą Berberów rozwinęły się na większą skalę dopiero na przełomie XIX i XX w., a przodują w nich uczeni francuscy.

Język berberski, jeden z najstarszych na świecie, jest używany do dzisiaj. Do jego zapisywania starożytni używali własnego pisma, zwanego wczesnolibijskim lub numidyjskim. Zachowało się wiele inskrypcji, znalezionych głównie we wschodniej Algierii (w rejonie Konstantyny) oraz Tunezji. Są też wśród nich napisy dwujęzyczne: libijsko-punickie, libijsko-nowopunickie i libijsko-lacińskie, ułatwiające odszyfrowanie treści. Znaki stosowane w tych inskrypcjach dały początek pismu *tifinagh* (dosłownie: „litera”), używanemu do dziś tylko w języku tamaszek, którym posługują się Tuaregowie - wędrowni, berberskie plemię saharyjskie.

Z pismem numidyjskim spotkano się po raz pierwszy w 1631 r., kiedy na terenie antycznej Thuggi (Tunezja) znaleziono dwujęzyczną inskrypcję libijsko-punicką z II lub I w. p.n.e. Niestety, większość znanych tekstów jest bardzo krótka i zawiera prawie wyłącznie imiona własne. Ich odczytywanie na podstawie dwujęzycznej inskrypcji z Thuggi zapoczątkował

numidyjskie		tifinagh	wymowa	numidyjskie		tifinagh	wymowa
poziome	pionowe			poziome	pionowe		
•	•	•	(alef)		=		l
⊙	⊙□	⊙ □	b	⌋) ⌋	⌋ ⌋	⌋ ⌋	m
↖	∨∧	÷ ÷	n				n
⌈	⌈⌈	⌈⌈∧	d	⌘	⌘ 8	⊙ □	s
=		∴	h	⌈⌈⌈	⌈	∴	s ²
-	-	#	u	≡ ÷	÷	∴	gh
H	H H	⌈	z	⌘	⌘⌘⌘	⌈⌈ ⌈	p/f
∧	∧ ∨	⌘	ż		≡	∴	q
⊥	⊥ ⊥	∴	z			⌘⌘	g
⋈	⋈	∴	h	○	○ □	○ □	r
⋈	⋈	∴	t/d	⋈	⋈ ⋈	3 ⋈	š
Z	N Z	⋈	i	+ X	+	+	t
⇌	↑	∴	k	⌈	⌈		t ²

Warianty niektórych znaków w alfabetych numidyjsko-berberskich.

w 1843 r. Louis Félicien Joseph Caignart baron de Saulcy (1807-1880 r.), francuski archeolog, numizmatyk i orientalista.

Inskrypcje libijskie kuto w kamieniu lub malowano na skalach. Ze względu na swoją formę, znaki pisma dają się bardzo łatwo wykuwać. Biegnie ono na ogół od strony prawej ku lewej, czasem pionowo od góry do dołu. Alfabet składa się z samych spółgłosek, ma też specjalne znaki na oznaczenie podwójnych spółgłosek, takich jak *gt*, *lt*, *mt*, *ft* i *nk*.

Istnieją różne hipotezy co do pochodzenia tego pisma. Uważano je za odgałęzienie alfabetu południowoarabskiego,

przedalfabetycznego pisma egejskiego, alfabetu fenickiego czy nawet egipskich hieroglifów. Możliwe, że starożytni Libijczycy zapożyczyli ideę pisma od Kartagińczyków, przejmując od nich tylko niektóre znaki z modyfikacjami oraz uzupełnieniami.

Do uczonych najbardziej zasłużonych dla rozwoju badań nad berberskim językiem i kulturą należą m.in.: francuski oficer wywiadu, eksplorator i misjonarz Charles-Eugène de Foucauld (1858-1916 r.) oraz tłumacz wojskowy, orientalista i podróżnik Gustave Adolphe de Calassanti-Motyliniski (1854-1907 r.), urodzony w Algierii, w rodzinie polskiego emigranta żonatego z Włoszką.

Stela z inskrypcjami libijsko-berberskimi; muzeum w Annabie.

CHRONOLOGIA DZIEJÓW LIBIJCZYKÓW

Epoka paleolitu

400 000-350 000 lat temu

na Saharze pojawiają się pierwsi ludzie.

Faza epipaleolitu

XIII-V tysiąclecie p.n.e.

w pasie przybrzeżnym Afryki Północnej rozwija się kultura iberomauretańska.

Połowa VIII-koniec IV tysiąclecia p.n.e.

okres trwania kultury kapskiej.

Epoka neolitu

VI-V tysiąclecie p.n.e.

stopniowe przejście do fazy neolitycznej; pojawienie się ceramiki autonomicznego pochodzenia; powstaje większość dzieł sztuki naskalnej.

Epoka brązu

Ok. 2000 r. p.n.e.

Ok. 1500 r. p.n.e.

1318-1304 r. p.n.e.

na zachodniej granicy egipskiej osiedla się lud Libu. pojawiają się groby megalityczne.

panowanie Setiego I w Egipcie; podejmowane przez plemiona libijskie próby inwazji na Dolinę Nilu zostają powstrzymane przez wojska faraona.

panowanie Merenptaha w Egipcie; Libijczycy docierają w rejon Heliopolis; zwycięstwo faraona nad koalicją libijską pod Pi-jerem.

1224-1214 r. p.n.e.

Okres wczesnohistoryczny w Afryce Północnej

Ok. 950 r. p.n.e.

Ok. 945-715 r. p.n.e.

V w. p.n.e.

213 r. p.n.e.

202 r. p.n.e.

23 r. p.n.e.-25 r. n.e.

17 r. p.n.e.

40 r. n.e.

dowódca libijski, Szeszonk, zakłada w Egipcie XXII dynastię.

panowanie w Egipcie dynastii libijskiej.

Herodot przekazuje najbardziej szczegółowy opis starożytnej Libii.

Król Gaja, ojciec Masynissy, zawiera przymierze z Kartagińczykami przeciwko Syfaksowi, królowi Masessyliów.

bitwa pod Zamą - numidyjska konnica dowodzona przez Masynisę odgrywa istotną rolę w zwycięstwie armii rzymskiej nad Kartagińczykami.

w Mauretanii panuje król Juba II.

powstanie numidyjskie przeciwko panowaniu rzymskiemu, zakończone klęską.

zabójstwo ostatniego króla mauretańskiego, Ptolemeusza, kładzie kres niezależności libijsko-berberskiej Afryki Północnej.

Tuaregowie, jedno z plemion berberskich, są w prostej linii potomkami starożytnych Libijczyków.